

PRIKAZ KNJIGE

# Memory Activism and Digital Practices after Conflict: Unwanted Memories

ORLI FRIDMAN

Amsterdam: Amsterdam University Press, 2022., 235 str.

Iako objavljena prije tri godine, knjiga Orli Fridman *Memory Activism and Digital Practices after Conflict: Unwanted Memories* (Aktivizam sjećanja i digitalne prakse nakon sukoba: neželjena sjećanja) iznimno je aktualna i danas. Povijesni trenutak u Srbiji, gdje aktivizam mladih upravo pokazuje iznimnu moć u nastojanju da potakne duboke društvene promjene, kao i širi kontekst u kojem državni aparati zloupotrebljavaju kulturu sjećanja kako bi opravdali vlastite zločine i masovna kršenja ljudskih prava, čine ovu vrijednu knjigu vrlo relevantnom i potiču na njeno čitanje.

Aktivizam sjećanja (*memory activism*) Fridman definira prema Yifatu Gutmanu kao “strateško komemoriranje sporne prošlosti izvan državnih kanala, kako bi se utjecalo na javnu raspravu, prvenstveno u svrhu više razine ravnopravnosti, pluralizma i pomirenja” (str. 18). U ovoj knjizi autorica prati i analizira alternativne komemorativne prakse u Srbiji i u regiji kojima se aktivisti služe kako bi potaknuli stvaranje novih spoznaja i protu-sjećanja (*co-unter-memories*) koja dovode u pitanje dominantne narative o prošlosti. Pored analize aktivizma sjećanja, autorica u kraćim crtama dokumentira te analizira i sjećanje na aktivizam (*memory of activism*) u istom razdoblju.

Uz uvod i epilog, knjiga se sastoji od pet poglavlja. Prvo poglavlje naslovljeno je “Neželjena sjećanja na 1990-e (i tadašnje ratove)”. Autorica preuzima termin “neželjena sjećanja” (“unwanted memories”) od srpskih aktivista čiji je rad pratila dugi niz godina, ukazujući na dva različita aspekta te neželjenosti: s jedne strane, na prevladavajući doživljaj 1990-ih u Srbiji kao “abnormalnih godina” (str. 39) obilježenih kaosom, deprivacijom i izolacijom, godina koje bi brojni građani Srbije najradije zaboravili, ali i, s druge strane, primarno za njenu analizu, na odnos službenih institucija Republike Srbije prema

1990-ima, koji karakterizira poricanje i izbjegavanje odgovornosti te s njima povezano ušutkivanje javne debate o ratovima.

Analiza razvoja i glavnih karakteristika službenog kalendara komemoracija u Srbiji, kao i analiza pojedinih zakona vezanih uz komemorativne aktivnosti, donosi posebno zanimljive uvide u službene politike sjećanja u Srbiji. Tako autorica u uvođenju relativno novog praznika Dana državnosti, koji se od 2002. obilježava 15. veljače i tako podudara s vjerskim praznikom Sretenjem, a od 2012. i Dana Vojske Srbije (ovaj praznik od 2012. obilježava se 23. travnja), zamjećuje tendenciju sjedinjavanja crkvenih, državnih i vojnih simbola i spajanja njihovih diskurzivnih modela i vrijednosti u jedinstveni meta-narativ (str. 54).

Vežano uz 1990-e i raspad Jugoslavije, autorica ukazuje na “tešku tišinu” (str. 56) pod kojom su u službenoj Srbiji zakopani neki od najvećih ratnih zločina i masovnih kršenja ljudskih prava. Dva događanja iz 1990-ih koja su uključena u službeni kalendar komemoracija u Srbiji jesu operacija *Oluja* iz 1995. i bombardiranje NATO-a iz 1999. Dok se takvim pristupom nastoji učvrstiti dugogodišnji narativ prema kojem je Srbija žrtva zapadnjačkih urota, a zločini koji joj se pripisuju izmišljeni ili znatno preuveličani, autorica zapaža i noviju tendenciju (od 2012.) prepuštanja organizacije ovih obljetnica Ministarstvu obrane te prateću militarizaciju komemorativnih praksi.

Od zakonskih izmjena kojima se nastoji osigurati održivost spomenute *teške tišine* i nastavak retorike viktimizacije Srbije značajan je Zakon o ratnim memorijalima iz 2018. godine, koji u članku 20 predviđa mogućnost uklanjanja spomenika “posvećenih događajima koji nisu u skladu s tekovinama *oslobodilačkih ratova Srbije*” (kurziv V.O.). Postavlja se, dakako, pitanje memorijalizacije onih događaja u kojima Srbija nije djelovala “oslobodilački”.

Drugo poglavlje, pod nazivom “‘Ne u moje ime’. Od antiratnog aktivizma do aktivizma sjećanja: prva generacija”, prati razvoj antiratnog i antirežimskog aktivizma u Srbiji tijekom 1990-ih i 2000-ih godina. Pritom se posebno ističe uloga *Žena u crnom*, čiji je slogan “ne u moje ime” postao zaštitni znak čitave generacije aktivista 1990-ih i njihovih feminističkih, antiratnih i antinacionalističkih težnji. Autorica prati rađanje i razvoj alternativnog, građanskog kalendara komemoracija, koji seže duboko u 1990-e i tiha bdijenja koja su *Žene u crnom* redovito organizirale u Srbiji, iskazujući tako protivljenje ratovima na prostoru bivše Jugoslavije i empatiju za sve njihove žrtve, bez obzira na nacionalnu i bilo koju drugu pripadnost.

Nakon ratova 1990-ih organizacije civilnog društva u Srbiji nastavljaju komemorirati događaje poput opsade Sarajeva (6. travnja), pada Vukovara (18. studenog), masakra u Štrpcima (27. veljače), kao i drugih datuma vezanih uz ratna događanja koja državna tijela Srbije nastoje prekriti velom šutnje. Fridman je pritom posebno pomno pratila komemoracije civilnog društva iz Srbije vezane uz žrtve Srebrenice (10. i 11. srpnja), kako u Beogradu tako i u Bosni i Hercegovini. Pritom ističe da u građanskom komemorativnom kalendaru u Srbiji ovaj događaj zauzima središnje mjesto, da se jasno i nedvosmisleno naziva *genocidom*, te da se komemoracijama iz godine u godinu pridružuje sve veći broj mladih iz Srbije, koje naziva drugom generacijom aktivista sjećanja.

Upravo tom generacijom, za koju je karakteristično to da ne posjeduje izravno sjećanje na ratove u bivšoj Jugoslaviji jer su njeni pripadnici rođeni 1990-ih godina – dakle tijekom ili nakon tih ratova – autorica se bavi u trećem poglavlju. Ono je nazvano prema jednom od najpoznatijih slogana koje je u Srbiji iznjedrila Inicijativa mladih za ljudska prava (*Youth Initiative for Human Rights / YIHR*), jedna od ključnih organizacija aktivista sjećanja druge generacije osnovana u Srbiji 2003. godine, a kasnije i u Hrvatskoj, BiH, Crnoj Gori i na Kosovu: “Premladi da se sjećamo, odlučni da nikad ne zaboravimo”.

Autorica u ovom poglavlju analizira kontinuitet, ali i promjene u sadržaju te inovacije u metodama aktivizma sjećanja koje unosi nova generacija aktivista. Kao ključan trenutak ističe onaj u kolovozu 2016. kad je skupina srpskih političara najavila podizanje spomenika Slobodanu Miloševiću. Aktivisti YIHR-a Srbije tad su najodlučnije ustali protiv takve inicijative, istaknuvši da govore u ime izgubljene generacije čiji su životi uništeni 1990-ih godina, i da u ime svih žrtava 1990-ih ali i iz odgovornosti prema budućim generacijama neće dozvoliti da spomenik Miloševiću, bude li podignut, potraje ijedan dan (str. 98).

Iz analize sadržaja i diskursa mladih aktivista vidljivo je da nova generacija aktivista sjećanja svoje djelovanje doživljava i gradi kao nastavak djelovanja prethodne generacije. Ono što povezuje obje generacije jest otpor spram nacionalizma i borba protiv mnemoničkih procesa poricanja i ušutkivanja vezanih uz ratove 1990-ih. No dok je prva generacija, napose *Žene u crnom*, inzistirala na feminističkom pristupu, nosila crno i uglavnom koristila tiha bdijenja i tišinu kao aktivističku metodu, mlađi aktivisti stvaraju drugačiju energiju i koriste nove pristupe interakciji s različitim publikama, s fokusom na digitalni aktivizam.

U novije vrijeme zamjetan je i porast angažmana aktivista sjećanja spram žrtava zločina koje je srpska vojska počinila 1998. — 1999. na Kosovu. Dok je za službenu Srbiju tema albanskih žrtava na Kosovu još uvijek tabu, a brojna istraživanja pokazuju da mladi u Srbiji o sukobu na Kosovu ne znaju gotovo ništa, organizacije civilnog društva od 2010. komemoriraju žrtve masakra u Suvoj Reci. Riječ je o žrtvama albanske nacionalnosti koje su ubijene kraj svojih domova, da bi potom 744 tijela žrtava tog masakra bilo prevezeno u masovne grobnice u Srbiji, otkrivene 2001. u beogradskom predgrađu Batajnica.

U godišnjim komemoracijama koje su uslijedile aktivisti nove generacije koriste tradicionalne, ali i nove aktivističke pristupe, poput komemorativnog hoda iz centra Beograda do Batajnice (oko 20 km) uz istovremeno dijeljenje letaka građanima, ne bi li proširili istinu o događaju koji službene institucije Srbije nastoje zataškati. Pored toga, pojavljuju se i nove edukativne i umjetničke inicijative koje doprinose istom cilju, poput učionica na otvorenom i vođenih tura Batajnicom u organizaciji *Centra za primenjenu istoriju*, ili filmova Ognjena Glavonjića *Dubina dva* i *Teret*, koji se bave upravo zločinima počinjenim u Suvoj Reci.

Još jedna od novijih taktika aktivizma sjećanja koju primjenjuje druga generacija aktivista sjećanja u Srbiji zaživjela je nakon povratka osuđenih ratnih zločinaca u Srbiju 2016. i 2017. godine. Osjećajući dužnost da prosvjeduju protiv rehabilitacije i glorifikacije ratnih zločinaca, aktivisti su počeli opstruirati javna događanja koja su uključivala osobe poput Momčila Krajišnika ili Veselina Šljivčančina. Pritom su sami aktivisti bili izloženi vrijeđanju, napadima i uhićenjima, a u javnim medijima nazivani “stranim plaćenicima” i “izdajnicima”. Valja primijetiti da su sličnim izazovima, pa čak i uz istu terminologiju, izloženi i aktivisti u Hrvatskoj koji se usuđuju pozivati na oduzimanje državnih odličja osuđenim ratnim zločincima ili komemorirati civilne žrtve zločina počinjenih od strane hrvatskih vojnih snaga.

Četvrto poglavlje ove publikacije nazvano je “Hashtag aktivizam sjećanja”, a bavi se digitalnim mnemoničkim praksama i komemoracijama koje se odvijaju (i) u digitalnom prostoru. Fridman je jedna od prvih autorica koja se sustavno bavi ovim relativno novim oblikom aktivizma sjećanja. Ukazujući na jednu od najvećih prednosti *hashtag* aktivizma, a ta je da društveni mediji omogućuju brže i lakše dijeljenje znanja izvan državnih kanala i hegemonijskih okvira sjećanja na prošlost, autorica primjećuje da su društvene mreže i platforme nešto poput “digitalne ulice” (str. 133), važan novi prostor za aktivi-

zam sjećanja. Sam *hashtag* pritom služi i kao sustav indeksiranja i arhiviranja aktivnosti, a često i kao naziv koji nosi sažeto značenje aktivističke kampanje i čini je prepoznatljivom.

Analizom kampanja poput #Sedamhiljada, koja je započeta 2015. uoči 20-godišnjice genocida u Srebrenici, te regionalne kampanje #NisuNašiHeroji, koja se “bori za društvo u kojem počinitelji ratnih zločina nisu uzori, a poricanje [zločina] se ne smatra činom vrhunskog patriotizma” (str. 141), Fridman ilustrira načine uključivanja digitalnih alata i taktika u aktivizam sjećanja. Pritom se kao jedna od važnih prednosti digitalnog aktivizma ističe mogućnost da se u kratkom roku i uz minimalne logističke zahtjeve odgovori na trenutnu situaciju u društvu, što nije uvijek moguće u slučaju “tradicionalnog” aktivizma.

Kampanja #DanBijelihTraka jedan je od najpoznatijih regionalnih primjera transnacionalnog aktivizma sjećanja i primjer uspješnog međusobnog nadopunjavanja aktivizma u virtualnom i realnom svijetu. Ideja se pojavila 2012. godine, a naziv kampanje referira se na činjenicu da su 1992. u Prijedoru svi nesrbi, uglavnom Bošnjaci i Hrvati, bili prisiljeni izvjesiti bijele zastave i nositi bijele trake oko lijeve ruke. Od 2013. svake godine tisuće ljudi sudjeluje u ovoj online kampanji dijeleći svoje fotografije na kojima nose bijelu traku oko nadlaktice, pridružujući se tako simbolično svim onima koji 31. svibnja fizički odlaze u Potočare odati počast žrtvama etničkog čišćenja. Unatoč opstrukciji i protivljenju lokalnih vlasti, u kampanji sudjeluju aktivisti i građani iz cijele regije.

Upravo se regijama sjećanja i “Post-jugoslavenskim prostorom kao regijom aktivizma sjećanja” bavi posljednje, peto poglavlje knjige. Kroz niz primjera autorica ukazuje na razvoj mreža komemorativne solidarnosti u kojima se kroz aktivizam sjećanja artikuliraju regionalne mnemoničke težnje, a koje doprinose građanskom, emancipacijskom miru (str. 162), ili miru odozdo. Riječ je o regionalnom aktivizmu sjećanja koji odbacuje nacionalističke principe zlouporabe prošlosti koji dominiraju u post-jugoslavenskim državama.

Posljednjih godina autorica zamjećuje porast broja i vidljivosti prekograničnih suradnji i regionalnih mreža solidarnosti i zajedničkog djelovanja u polju kulture sjećanja, kako u fizičkom tako i u virtualnom prostoru. U rastućem broju regionalnih platformi i inicijativa koje se bave sjećanjem na ratove 1990-ih autorica ističe važnost koalicije REKOM, Ženskog suda, regionalne suradnje pet podružnica YIHR-a, te zajedničkih regionalnih projekata vezanih

uz podučavanje povijesti. Poticanjem razmjene i suradnje među stručnjacima i aktivistima u regiji, zajedničkim komemorativnim skupovima, podrškom civilnim žrtvama ratova bez obzira na njihovu nacionalnu pripadnost, stvaranjem i širenjem znanja i pedagoških alternativa za kritičko propitivanje devedesetih, ove mreže doprinose inkluzivnoj i solidarnoj kulturi sjećanja, a time i izgradnji mira odozdo na području bivše Jugoslavije.

Ovom knjigom Orli Fridman daje važan doprinos interdisciplinarnom znanstvenom polju studija sjećanja (*memory studies*), kao i studijima društvenih pokreta, studijima mira i sukoba te drugim srodnim područjima. U brojnim aspektima ovaj je rad inovativan. To se napose odnosi na generacijsku analizu aktivizma sjećanja u Srbiji, prikaz razvoja digitalnih alata i digitalnih taktika u okviru aktivizma sjećanja, kao i regionalni pristup ovom pitanju.

Kao doktoricu mirovnih studija (autorica je doktorirala na Studijima mira i sukoba pri Sveučilištu George Mason u SAD-u), aktivizam sjećanja Orli Fridman posebno zanima kao grana mirovnog aktivizma. Budući da je riječ o lokalnom aktivizmu koji potiče iz same zajednice, tj. nije potaknut ni nametnut izvana, Fridman ga povezuje s konceptima emancipacijskog mira, svakodnevnog mira ili mira odozdo (*emancipatory peace, everyday peace, bottom-up peace*), i procesima formacije mira (*peace formation*), ukazujući na novije trendove u mirovnim studijima koji naglasak stavljaju na djelovanje iz lokalne zajednice. Fokus njene analize pritom ostaje na aspektima i dinamikama sjećanja, dok je njihov utjecaj na formaciju mira odozdo ukratko naznačen i podložan dodatnom istraživanju.

Autorica Orli Fridman već niz godina živi i radi u Beogradu, na Fakultetu za medije i komunikacije, te surađuje s brojnim institucijama i znanstvenicima u regiji, što joj zacijelo pomaže da izbliza prati procese kojima se u ovoj knjizi bavi. Zamjetna je njena dugogodišnja uključenost u komemorativne procese u Srbiji i sudioničko promatranje kao istraživačka strategija koju vješto kombinira s drugim strategijama. Pisano preciznim, čitkim i životnim stilom, ovo vrijedno djelo može se čitati i kao priručnik iz aktivizma sjećanja potkrijepljen brojnim primjerima iz prakse. Kao takvo, bit će vrlo korisno znanstvenicima, praktičarima i pedagogima diljem svijeta koji nastoje razumjeti i utjecati na politike i prakse kolektivnog sjećanja.

Valentina Otmačić

Centar za studije mira i konflikata, Sveučilište u Rijeci